

TÖRTÉNETI ÉS ETNIKAI KAPCSOLATOK A MAGYAR NYELV IRÁNI, TÖRÖK ÉS MONGOL JÖVEVÉNYSZAVAINAK TÜKRÉBEN

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

„Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?” Így kezdi Thomas Mann nagy híré regényét, a József és testvéreit, midőn a múltról, az ember történetéről kezd beszélni.

Mi sem teszünk egyebet, kutatásainkban sem, s itt, ezen a konferencián sem: mérőnunkat újra és újra leeresztjük, egyre mélyebbre, s a múlt mindig szökni próbál előlünk.

A régész és történész kutatók által az előzőekben érintett témák után most vesünk egy rövid pillantást a magyar nyelv múltjára, méghozzá a jövevényszavak területére. A szükségképpen rövid összefoglalásban tehát az uráli és finnugor őshaza még nem adható kora és a honfoglalás közötti szakasz iráni, mongol és török jövevényszavairól lesz szó, azaz e hosszú, szakaszokra bontható kor minden lényeges külső nyelvi hatásáról, mely a magyart érte, kivéve a szlávot. A kérdést a konferencia címe teszi föl: vajon kijelölhető-e a nyelvészeti kapcsolat a sztyeppe két végpontja között a honfoglalást megelőző évezredekben?

A jövevényszavak vizsgálata – mint ismeretes – fogódzót ad a magyar nyelv történetének, a magyar szókészletnek, a magyar hangtörténetnek a kutatásához éppúgy, mint a finnugorság, az ősmagyarorság történeti, régészeti kutatásához. Módszer-tanát az összehasonlító nyelvtudomány a szabályos hangmegfelelések törvényeivel dolgozta ki a múlt században, a magyar nyelvtudomány pedig az elmúlt százötven évben azt a maga területén hasznosította és továbbfejlesztette.

A minket itt és most érdeklő jövevényszavak két nagy magyar nyelvtörténeti korszakot fognak át (vö. Hajdú 1962: 42–4, Hajdú 1966: 10–4).

1. Az előmagyar kor:

- az uráli egység korszaka, Kr. e. 4000-ig
- a finnugor egység korszaka, Kr. e. kb. 2000-ig
- az ugor egység korszaka, Kr. u. kb. 1000 utánig (a szétválás időpontja vitatott kérdés)

2. Az ősmagyar kor (a magyarság, a magyar nyelv önálló életének első, nyelvemléktelen korszaka)

- Ural-vidéki őshaza (kb. Kr. e. 500–Kr. u. 500-ig)
- a vándorlások korszaka.

Lássuk először a nyelvtörténeti adatokat, azoknak is a legrégebbi rétegét, majd ebből vonjunk le történeti és művelődéstörténeti következtetéseket.

Az újabb kutatások a családfa-elméletben kikövetkeztetett ősnyelv alakjai mögé kívánnak hatolni időben, ám ezt – úgy tűnik – már ezzel az időben visszafelé konvergáló elképzeléssel nem lehetséges végigvinni, éppen a népességkoncentráció szükségesség mértékének lehetetlensége miatt. Ennek figyelembevételével az areális

nyelvészet, a Trubetzkoy-féle Sprachbund segítségével különített el Hajdú Péter egy olyan magyar szókészleteti réteget, melynek tagjai indoeurópai kapcsolatokat mutatnak, de nem az uráli és az indoeurópai nyelvcsalád közös ősére visszavezethető alakok alapján, hanem a két nyelvcsalád preuráli korból datálható érintkezéséből (Hajdú 1977.). Az összevetések az indogermán és az uráli kikövetkeztetett alakok hangtörténeti levezetésein alapulnak. Példák Hajdú listájáról (Hajdú 1977: 158):

indogermán	uráli-finnugor	mai magyar
* <i>nomn</i>	* <i>nime</i>	<i>név</i>
* <i>wed-</i>	* <i>wite</i>	<i>víz</i>
* <i>mozge-</i>	* <i>moske</i>	<i>mos</i>
* <i>kot-</i>	* <i>kota</i>	<i>ház stb.</i>

Az imént említett elgondolás szerint az uráli ősnyelv, illetve annak előzménye már a lehető legkorábbi időkben érintkezett mind az indoeurópai, mind az altáji nyelvekkel, még ha ennek mára csekély mértékű és némiképp vitatható bizonyítéka maradt is. Lépünk azonban tovább.

Az indoíráni törzsek elkülönülése az indoeurópaiak többi csoportjától Kr. e. 5000 körül történhetett meg Harmatta János kutatásai szerint (Harmatta 1977: 169). Ezek a törzsek Kelet-Európától Közép-Ázsiáig a sztyeppe övezetben éltek, tehát a finnugorság, majd a magyarság jó ötezer-ötezeröttszáz évig érintkezhetett valamilyen formában a különböző iráni törzsekkel, illetve az általuk használt nyelvekkel. A következőkben Harmatta János kutatásai alapján mutatom be az iráni jövevényszavakat (Harmatta 1977).

Az ősiráni korszakban, a Kr. e. 5000 és 800 közötti hosszú időszakban a következő szavak kerültek az ősirániból a finnugorba, majd onnan tovább a magyarba. A lista – ahogy egyik sem – természetesen nem lehet teljes.

II. ősiráni korszak

ősiráni	finnugor	magyar
* <i>ačtrā</i>	* <i>očtara</i>	<i>ostor</i>
* <i>arbhas</i>	* <i>orpa, *orwa</i>	<i>árva</i>
* <i>ančúrah</i>	* <i>ohčura</i>	<i>agyar</i>
* <i>manužah</i>	* <i>mańča</i>	<i>ma-gyar, 'ember'</i>

III. korszak

* <i>dhexinuḥ</i>	* <i>tājine</i>	<i>tehén</i>
* <i>dedhi</i>	* <i>taḏe</i>	<i>tej</i>
* <i>pexy-</i>	* <i>peḏ-</i>	<i>fej</i>

IV. korszak

* <i>septa</i>	* <i>säptä</i>	<i>hét</i>
* <i>deša</i>	* <i>teše</i>	<i>tíz</i>
* <i>šata</i>	* <i>šata</i>	<i>száz</i>
* <i>ksev-</i>	* <i>sew-</i>	<i>eszik</i>
* <i>sněvĕ</i>	* <i>sone</i>	<i>in 'szegény, szolga'</i>

V. korszak

* <i>sariḥ</i>	* <i>säre</i>	<i>vérér</i>
* <i>šruvā</i>	* <i>šorwa</i>	<i>szarv</i>

VII. korszak

* <i>šarḏah</i>	* <i>šere</i>	<i>szer 'nemzetség, rend'</i>
-----------------	---------------	-------------------------------

Megjegyzendő, hogy Fodor István kutatásai szerint Kr. e. 2000-től a finnugorság, illetve inkább az ugarság szállásterületéről délre a régészeti ásatásokból fatjanovói kultúraként ismert népcsoport ősiráni nyelvet beszélt, így egy ponton a régészeti és a nyelvtörténeti korszakolásban megbízható etnikai-nyelvi egyezést találunk (Fodor 1975: 72).

Az óiráni kor időbeli kereti Harmatta szerint hozzávetőleg Kr. e. 800 és 200 közé tehető (Harmatta 1977: 176), tehát e korszak nagyjából az ugor kor végét, a magyarság önállósodását fedi le. Ebből az időszakból a következő iráni eredetű szavakat tartjuk számon: *arany, nemez, fizet, öszvér, vászon, ostor, kard* illetve a korszak végéről: *szekér, hús*.

Iráni szavaink következő, közép-iráni rétege már a magyarság ázsiai és kelet-európai vándorlásához kötődik. Ilyenek: *asszony, lúd, vért*, valamint valószínűleg: *gazdag, verem, zöld, méreg, üveg, rég, egész*.

Harmatta János a magyar nyelv közép-iráni jövevényszavai között több, különböző eredetű csoportot figyel meg. Eszerint „a kelet-iráni jövevényszavakon kívül még legalább négy réteget lehet megkülönböztetni: a régebbi és újabb alán, az északnyugat-iráni és a xvarizmi alán jövevényszókat. A régebbi és újabb alán jövevényszók között a kronológiai határvonal az alán törzsszövetség felbomlása a hunok támadása következtében. [...] a régebbi alán jövevényszavak az ősmagyaroknak még a Volga-vidéki, északi alánokkal fennálló kapcsolatairól tanúskodnak [...] Az alán jövevényszavak nagyobb számú újabb csoportját az ősmagyarok az Azovi-tengertől északra, a Donyec- és a Don-vidéken vették át, amikor a szaltovo-majaki kultúra területét a IX. században elfoglalták” (Harmatta 1977: 181).

Végül a Kr. u. 7. századtól a „perzsa”, pontosabban a Kaukázustól északkeletre levő iráni nyelvekkel került érintkezésbe a magyar. Ennek nyoma a magyar *vásár, vám* és *vár* szó.

Meg kell jegyezni, hogy az ősiráni szavak nagyobb számban szerepelnek a magyarban (visszakövetkeztetve az uráli, illetve finnugor alapnyelvben), mint az óirániak (ebből csak néhány mutatható ki biztos átvételként), míg a közép-iráni szavak újból feltűnően nagy számban jelennek meg (vö. Harmatta 1977: 172–81). Ez a korai kapcsolatok intenzitására, az ugor koriak lazulására, majd a magyarság önálló életében újbóli erősödésére mutat, feltehetőleg a délre, a Kaukázus felé történt vándorlás során, Kr. u. 700 után.

A mongol jövevényszavak ügyét igen rövid idő alatt le lehet zárni e rövid összefüggésben: ellentétben régebbi nézetekkel a kutatásoknak már jó ideje jelen állásában a honfoglalás előttről mongol jövevényszó nem mutatható ki a magyar nyelvben.

Egyetlen szavunk van, az *ige* ('verb'), mely csak a mongolból mutatható ki, (vö. mongol *üge* 'szó, kifejezés'), ám valószínűsíthetően ez is török eredetű mindkét nyelvben. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának Mutatója legalább 80 olyan török eredetű magyar szót sorol föl, melyeknek a mongolban is megtalálható a megfelelője, ez azonban nem mongol→török, esetleg mongol→török→magyar vagy mongol→magyar átadási sort jelent, hanem török→magyar és török→mongol sorokat. A történeti adatok és következtetések a nyelvtörténetiekkel egybehangzóan állítják mindezt.

Török jövevényszavaink kérdésköre jóval összetettebb. A kérdést főképp Bárczi Géza és Ligeti Lajos munkássága alapján ismertetem (vö. Bárczi 1958., Ligeti 1986). A régészeti kutatásokból tudjuk (vö. Fodor 1975: 91), hogy a Kr. e. 13. században török nyelvű népek özönlik el a sztyeppe és a ligetes sztyeppe vidékét az Urálon túli területeken, az Irtis, a Tobol vidékén, ahol az ugarság időzött e korszak-

ban. Török nyelvi hatással bizonyonnyal ettől az időtől számolhatunk. Az ugor korból a következő török eredetű szavakat lehet kimutatni: *hód, hattyú, szó, ló, nyereg*.

Az ősmagyar kor eleje kevés török jövevényszót mutat, Bárczi Géza szerint ötöt, ezt Ligeti Lajos nagy műve sem cáfolja. A szóazonosítások főbb kritériumai: török jövevényszavainkban a veláris *k*- helyén *h*-t, a szókezdő *sz*- helyén magánhangzót kell keresnünk. A szavak tehát:

<i>homok</i>	ujgur	<i>qum</i>	kirgiz	<i>qum</i>	török	<i>qumuq</i>
<i>nyár</i>	csuvas	<i>šur</i>	türk	<i>yaz</i>	ujgur	<i>ryaz</i>
<i>nyak</i>	csuvas	<i>šuxa</i>	ujgur	<i>yaqa</i>		

valamint: *harang*.

A későbbi, tehát a magyar nép önálló életének, illetve vándorlásának korszakára eső török eredetű jövevényszavaknak az átadó török nyelv szerinti osztályozása ma is nagy nehézségekbe ütközik. A török eredetet ma már többé-kevésbé biztonsággal el lehet dönteni, de hogy ezen belül nyelv és etnikum hogyan kapcsolódik, arra nézve nagy a bizonytalanság. Hiszen török szórványemlékek csak a Kr. u. 5. századtól, összefüggő szövegek csak a 8. századtól állnak rendelkezésünkre.

Az elmúlt évtizedek nyelvtörténeti kutatásai a török nyelvek között két alapvető típust állítottak föl: a csuvasost, és a köztörököt. Mindkét típusból származtak szavak a magyar nyelvbe a honfoglalás előtti 1000–1500 év során, főképp a csuvasosból, ám mára már kihalt nyelvekből.

E helyt csak jelezni lehet a két típus közötti különbségeket. Például:

őstörök *s / csuvas s
 \ köztörök s (baskír h)

ill. őstörök *š / csuvas š
 \ köztörök s

vö. magyar *sár*, csuvas *šur*, csagatáj *saz*,
 magyar *söpör*, csuvas *šāBār*, oszmánli *süpiür*.

Ezért csuvasos török eredetű a magyar *sárga, sárkány, serke*, de nem csuvasos a *szűnyog*.

A legismertebb különbség a rotacizmus jelenségében írható le:

őstörök *r / csuvas r
 \ köztörök z

például: magyar *ökör* csuvas *vağar* oszmánli *öküz*
szűr *sār* *süz*
borjú *paru* *buzagi*

Csuvasos jellegű még: *gőrény, gyűrű, iker, ír* (ige), *író* (tejtermék), *karó, sár, sárkány, szérű, tar, tenger, térd, tűr*.

Hasonló jelenség a lambdacizmus:

őstörök *l / csuvas l
 \ köztörök š

például: magyar *dél* csuvas (hiányzik) ujgur *tüs*

Meg kell még említeni az őstörök szókezdő *j*- esetét. A mai megfelelés a következő:

őstörök <i>j</i>	}	csuvas <i>ś</i> -, <i>s</i> -	
		köztörök <i>j</i> -	
például: magyar <i>szél</i>		csuvas <i>śil</i>	ujgur <i>jäl</i>
		<i>szűcs</i>	<i>śavaś</i> kazáni <i>jöj</i> -

Ide tartozik még a magyar *szérű*, *szőlő*, esetleg a *sarló*.

Vannak más csuvasos jövevényszavaink is, melyekben a szókezdő *j*- a magyarban zéró fokon jelenik meg:

magyar *ír* csuvas *śir* oszmánli stb. *jaz* (a rotacizmus jelenléte egyértelmű).

A köztörök szókezdő *j*-nek azonban leggyakoribb magyar megfelelője a *gy*-. E szavak jó része szintén csuvasos jellegű:

magyar <i>gyűrű</i>	csuvas <i>śarə</i>	oszmánli <i>jüzük</i>
<i>gyom</i>	<i>sum</i>	<i>joŋ</i>

Ilyen megfelelés van még a következő szavakban: *gyaláz*, *gyapjú*, *gyárt*, *gyász*, *gyáva*, *gyékény*, *gyenge*, *gyeplő*, *gyertya*, *gyertyán*, *gyomor*, *gyopár*, *gyöngy*, *gyül*, *gyümölcs*, *gyűszű* stb.

A honfoglalás előtti 1000–1500 év során mintegy 250–300 török eredetű szó lett magyarrá. Valószínűleg több volt, ám egy részük az államalapítás után nyom nélkül kihalt a magyar nyelvből.

Milyen népcsoporthoz lehet kötni e nagyszámú, időben és térben különböző eredetű szót. Ez a legnehezebb kérdés, jóllehet, minden feldolgozás megegyezik abban, hogy a magyar nyelv legintenzívebb török kapcsolatainak ideje a Kr. u. első évezred második fele, különösen a 600–800 közötti időszak, mely máig is az egyik leghomályosabb szakasza őstörténetünknek, tehát a különböző török nyelvekből való átvételek keltezése is bizonytalan (Fodor 1975: 164–5, Benkő 1984, Szűcs 1992). (Ligeti Lajos megjegyzi, hogy a Kr. e. 500 előtti időszakban nem tudjuk, milyen volt a török nyelv s annak nyelvjárásai; Ligeti 1986: 137.) Ami bizonyosnak látszik, az a következő. A magyarság kapcsolatban állott egyrészt a volgai bolgár–török népcsoporttal, melynek régészeti adatolása ma már meglehetősen pontosnak mondható, például a szaltovói kultúra régészeti bizonyítékai alapján (Fodor 1977: 108).

A másik igazolható kapcsolat arra az időszakra vonatkozik, melynek során a magyarság a kazár kaganátus félig alávetett, félig szövetséges részeként bizonyíthatóan intézményes kapcsolatba került a törökséggel. Ennek nyelvi hatását nemcsak Bíborbanszületett Konstantin híres feljegyzései közvetítik, hanem a honfoglaló magyarság társadalmi berendezkedése, valamint a méltóságnevek, illetve a törzsnevek túlnyomó részének török eredete. Végül a nyelvi keveredés, a bilingvizmus legnyilvánvalóbb esete a három kabar törzs csatlakozása a hét magyar törzshöz.

E ponton csak annyit lehet megemlíteni, hogy az újabb kutatások szerint mind a volgai bolgár–török, mind a délebbi kazár nyelv csuvasos jellegű volt. Ligeti Lajos ilyen értelemben helyesbíti Gombocz korábbi nézeteit (vö. Gombocz 1912). Mint ahogy az egész kérdéskomplexumban, itt is további kutatásokra van szükség.

Végül meg kell jegyezni, hogy a török nyelvi hatás a XIV. századig még folyamatosnak tekinthető, a Magyarországra betelepülő kun, besenyő és káliz törzsek által.

Az iráni és török jövevényszavak művelődéstörténeti feldolgozásai mind hangsúlyozzák, hogy e két nyelv hatása a magyarra kiterjedt az akkori élet legtöbb területére. Így az iráni szavak tárgyi szempontból a következőképpen csoportosíthatók.

Halászat, vadászat: *méh, méz, agyar, szarv.*

Állattartás: *ostor, tej, tehén.*

Kézművesség: *ár, (fa)ék.*

Társadalom: *árva, ma-gyar* ('ember'), *szer* ('nemzetség').

Szellemi élet: *hét, tíz, száz, ezer.*

Egyéb: *eszik, (vér)ér, ín, (víz)ér, (víz)ár, aszik.*

A török szavakat még bőszegesebben osztályozhatjuk (a teljesség igénye nélkül).

Lovasnomád életmód: *ló, gyeplő, nyereg.*

Népnevek: *besenyő, kun, örmény, török.*

Vallás: *bölcs, báj, ünnep, bocsánat, koporsó.*

Állattartás: *barom, ökör, bika, bivaly, ünő, borjú, toklyó, kos, gyapjú, túró, köpű, ól, karám, vályú, komondor, kuvasz.*

Földművelés: *arat, búza, árpa, dara, ocsú, borsó, eke, sarló, őrlő, konkoly, csalán, kender, gyümölcs, alma, körte, som, dió, szőlő.*

Öltözködés: *ölt, illik, saru, csat, ködmön, köpönyeg, bársony, gyöngy.*

Társadalmi élet: *gyula, kündü, sereg, törvény, tanú, tolmács, barom 'vagyon', tor, gyász, érdem, ildomos, gyarló, tűr, bosszankodik, bocsát stb., stb.*

Mit is üzen nekünk a magyar nyelv történetének e vázlatosan bemutatott szakasza? Azt, hogy a mindenkori magyar beszélő közösség, így a honfoglalás előtti is a hosszú és kiművelt kultúrával rendelkező beszélő közösségek kettős tulajdonosságát mutatja eme régmúlt időkben is: egyrészt a nagyfokú nyitottságot és rugalmasságot, mellyel oly sok szót tudott befogadni azok közül, melyekre bizonyára szüksége volt, ugyanakkor minden korban nagyfokú nyelvi állandóságot, az eredeti nyelvhez való ragaszkodást tudott felmutatni és megvalósítani. Az iráni és török jövevényszavak nemcsak az akkor megtanulandó új életformát, tevékenységi elemet, művelődési összetevőt hozták magukkal, hanem a teljes ázsiai világot is közvetítették. (Egy részét természetesen csak áttételesen. Vagyis az iráninál messzebbi nyelvföldrajzi kapcsolatok keresését a magyarban továbbra sem indokolják a feltárt adatok.) A magyar nyelv az maradt, ami, magyar nyelv a maga változásaiban is e hosszú évezredekken keresztül, pontosabban egyre inkább azzá vált, miközben minden külső hatást dominánsan magához hasonlított (persze maga is változván).

Végül hadd említsek meg egy olyan példát, mely éppen a közvetett kapcsolatok szerteágazó, s igen messzire vivő voltára utal, a történelem mély kútjának rejtélyeire, s egyúttal rímel konferenciánk címével is: a sztyeppe végpontjain mégis találunk egy közös szót, amely mind a magyarban, mind a koreaiiban kimutatható a TESz tanúsága szerint, s e szó nem más, mint a *könyv*.

HISTORICAL AND ETHNICAL RELATIONSHIP OF THE HUNGARIAN LANGUAGE BASED ON LOAN-WORDS FROM THE IRANIAN, TURKISH AND MONGOLIAN LANGUAGES

„Deep is the well of history. Isn't it rather groundless?” That is the beginning of Joseph und seine Brüder by Thomas Mann, as the author is talking about past, the beginning of man's history.

In our researches we do just the same, as here, at this conference, too. We let down the gauging line again and again, and the past always tries to escape.

After the themes touched here by the archeologists and historians let us have a brief look at the past of the Hungarian language, namely the field of loan-words.

In the necessarily short summary every important linguistic influence (i. e. the case of Iranian, Mongolian and Turkish loan-words, except the Slavic effect) will be dealt with between the period of the Uralic and Finno-Ugric original home and the Hungarian conquest (9th c. A. D.) The question is put up by the title of the conference: can any proof of contacts between the two end of steppe be given by linguistic investigations?

The investigation of loan-words – as it is known – gives a very important key to the research of the history of Hungarian language, to the Hungarian historical phonetics and phonology as well as to the historical, archeological research of the Finno-Ugric and Old Hungarian history. The methodology of this investigation was developed by comparative linguistics setting up the rules of sound correspondences in the 19th c., while Hungarian linguistics utilized and elaborated them in the special circumstances.

The loan-words we are interested in here belong to two great historical periods of Hungarian language (Hajdú 1962: 42–4, Hajdú 1966: 10–4).

1. Pre-Hungarian period:

- The period of the Uralic unity, before 4000 B. C.
- The period of the Finno-Ugric unity, between 4000–2000 B. C.
- The period of the Ugric unity, until 1000 A. D. (the time of the separation is disputed)
  - The original home at the Ural (500 B. C.–500 A. D.)
  - The age of the migration

Let us see first the data of language history, the most ancient ones, then we can make some statements of the history and cultural history of Hungarian.

The latest works try to penetrate behind the reconstructed Uralic language in the family-tree theory, but it seems to be impossible with this idea (converging in time) because of the impossibility of the necessary concentration of population. Paying attention to this fact Péter Hajdú separated with the help of Trubetzkoy's Sprachbund-theory a layer in the Hungarian lexicon. Its members show Indo-European relations, however not on the basis of mutual ancestors of the Uralic and Indo-European families, but from the contacts between the two families possibly dated in the Pre-Uralic period (Hajdú 1977). The comparisons are based on the reconstructed forms of Indo-German and Uralic by the derivations of historical phonetics. Examples from Hajdú's list (Hajdú 1977: 158):

Indo-German	Uralic-Finno-Ugric	modern Hungarian
* <i>nomn</i>	* <i>nime</i>	<i>név</i> 'name'
* <i>wed-</i>	* <i>wite</i>	<i>víz</i> 'water'
* <i>mozge</i>	* <i>moske</i>	<i>mos</i> 'to wash'
* <i>kot-</i>	* <i>kota</i>	<i>ház</i> 'house' etc.

According to the above mentioned theory the Uralic original language and its ancestor made contacts in the least earliest periods with both the Indo-European and Altaic languages, although the proof of this contact is quite negligible and disputable. But let us see the next period.

The separation of the Indo-Iranian tribes from the other Indo-European groups took place around 5000 B. C. according to János Harmatta (Harmatta 1977: 169). These tribes lived in the steppe region between Eastern Europe and Middle Asia, so the Finno-Ugrians and later the Hungarians could be in contact with the different Iranian tribes in some way for 5000–5500 years. In the following I present the Iranian loan-words on the basis of János Harmatta's work (Harmatta 1977).

In the ancient Iranian period, in the long term between 5000 and 800 B. C., the following words got from ancient Iranian into Finno-Ugric, then later Hungarian. The list could – of course – be not full.

II. ancient Iranian period

	ancient Iranian	Finno-Ugric	Hungarian
	* <i>ačtrā</i>	* <i>óctara</i>	<i>ostor</i> 'whip'
	* <i>arbhas</i>	* <i>orpa</i> , * <i>orwa</i>	<i>árva</i> 'orphan'
	* <i>ančúrah</i>	* <i>ohčura</i>	<i>agyar</i> 'tusk'
	* <i>manužah</i>	* <i>mañča</i>	<i>ma-gyar</i> 'man'
III. period	* <i>dhexinuḥ</i>	* <i>täjiene</i>	<i>tehén</i> 'cow'
	* <i>dedhi</i>	* <i>tađe</i>	<i>tej</i> 'milk'
	* <i>pexy-</i>	* <i>peď-</i>	<i>fej</i> 'head'
IV. period	* <i>septa</i>	* <i>säptä</i>	<i>hét</i> 'seven'
	* <i>deša</i>	* <i>teše</i>	<i>tíz</i> 'ten'
	* <i>šata</i>	* <i>šata</i>	<i>száz</i> 'hundred'
	* <i>ksev</i>	* <i>sew-</i>	<i>eszik</i> 'eat'
	* <i>snēvē</i>	* <i>sonē</i>	<i>in</i> 'poor, servant'
V. period	* <i>sariḥ</i>	* <i>sare</i>	(<i>vér</i>) <i>ér</i> '(blood)wessel'
	* <i>sruvā</i>	* <i>šorwa</i>	<i>szarv</i> 'horn'
VII. period	* <i>šarđah</i>	* <i>šere</i>	<i>szere</i> 'clan, kindred'

According to István Fodor's researches the ethnic group known as the Fatianovo culture south from the dwellings of Finno-Ugrians and later Hungarians spoke ancient Iranian language, so we can find a reliable ethnic-linguistic correspondence in the archeological and historical linguistic chronology (Fodor 1975: 72).

According to Harmatta the Old Iranian period can be postulated between 800 and 200 B. C. (Harmatta 1977: 176), so this period is identical roughly with the end of the Ugric period and the beginnings of the independence of the Hungarian people. From this period the following Hungarian words are recorded as coming from the Iranian: *arany* 'gold', *nemez* 'felt', *fizet* 'pay', *öszvér* 'mule', *vászon* 'linen', *ostor* 'whip', *kard* 'sword', and from the end of the period: *szekér* 'cart', *hús* 'meat'.

The next layer, our Middle Iranian loan-words are in connection with the Asian and East European migration of the Hungarians. They are: *asszony* 'woman', *lúd* 'goose', *vért* 'armour', and perhaps *gazdag* 'rich', *verem* 'pit', *zöld* 'green', *méreg* 'gift', *üveg* 'glass', *rég* 'long ago', *egész* 'whole'.

János Harmatta distinguishes some groups of different origin among the Middle Iranian loan-words of Hungarian. According to this „besides the East Iranian loan-words at least four more layers can be named: the older and new Alan, the North-West Iranian and the Xwarismi Alan loan-words. Between the older and new Alan loanwords the borderline can be determined chronologically by the disintegration of the Alan tribal confederation following the Hun offensive. [...] the older Alan loan-words give evidence of the connections between the ancient Hungarians and the North Alan tribes around the Volga river [...] The bigger group of newer Alan loan-words became part of the Hungarian language when the Hungarian tribes

occupied the territory of the Saltovo-mayak culture during the 9th century A. D. North of the Azov Sea, in the Donec and the Don region" (Harmatta 1977: 181).

Finally The Hungarian language got into touch with „Persian”, more exactly Iranian languages North of the Caucasus. The words *vásár* 'market, fair', *vám* 'customs', *vár* 'fortress' prove this fact.

It should be emphasized that there is a greater number of Ancient Iranian loan-words in Hungarian (tracing back in the Uralic or Finno-Ugric language) than Old Iranian ones (only a few can be proved), while the Middle Iranian ones show a greater number again (Harmatta 1977: 172–81). This fact indicates the intensity of the early connections, the loosening in the Ugric period, then the strengthening of them again in the first period of the independence, possibly during the migration to South, towards the Caucasus after 700 A. D.

The question of Mongol loan-words can be summarized in short: in opposition to the earlier assumptions there can be no Mongol loan-word demonstrated in the Hungarian language.

The noun *ige* 'verb' is corresponded to Mongol *üge* 'word, expression', but most probably both originate from Turkish. The Index of A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Hungarian etymological dictionary) enumerates at least 80 words whose equivalents can be found in Mongolian, although it does not mean Mongolian → Turkish, perhaps Mongolian → Turkish → Hungarian or Mongolian → Hungarian borrowings but it means Turkish → Mongolian and Turkish → Hungarian lines. The data and conclusions of historical studies assert this in complete harmony with the linguistic data.

The question of Turkish loan-words is much more complicated. What we know can be summarized with the help of Bárczi 1958 and Ligeti 1986. From the archeological researches it is known that Turkish speaking tribes occupy the region of the steppe and the open woodland beyond the Ural, along the Irtysh and Tobol rivers in the 13th century B. C., the area where the Ugric tribes lived at that time (Fodor 1975: 91). The Turkish linguistic influence can be asserted from that time. The following words can be enumerated originating from Turkish: *hód* 'beaver', *hattyú* 'swan', *szó* 'word', *ló* 'horse', *nyereg* 'saddle'.

Only a few Turkish loan-words can be demonstrated from the Ancient Hungarian period, according to Géza Bárczi or Lajos Ligeti. The criteria of word identification are: in Turkish loan-words we find *h-* instead of *k-* in word-initial position and vowel instead of *s-* in word-initial position, too. The words are the following:

<i>homok</i>	'sand'	Uiguric	<i>qum</i>	Kirghizian	<i>qum</i>	Turkish	<i>qumuq</i>
<i>nyár</i>	'summer'	Chuvash	<i>šur</i>	Turk	<i>yaz</i>	Uiguric	<i>yaz</i>
<i>nyak</i>	'neck'	Chuvash	<i>šuxa</i>	Uiguric	<i>yapa</i>		
	and <i>harang</i>						'bell'.

The classification of later Turkish loan-words corresponding with the type of the original Turkish language meets with great difficulties even today. The Turkish origin can be asserted with fair certainty, but it is dubious how languages and ethnic groups belonged together. The first Turkish fragments endured only from the 5th century A. D. and the first complete texts date from the 8th century A. D.

The linguistic researches of the last decades set up two basic types of Turkish languages: the Chuvash one and the Common Turkish one. Both types gave words to the Hungarian during the 1000–1500 years before the Hungarian conquest, but more words came from Chuvash type (now extinct) languages.

The differences between the two types can be demonstrated only briefly. For example:

Proto-Turkish *s $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } s \\ \text{Common Turkish } s \text{ (Bashkir } h) \end{array} \right.$

or Proto-Turkish *š $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } š \\ \text{Common Turkish } s \end{array} \right.$

e. g. Hungarian *sár* 'mud' Chuvash *šur* Tsagatai *saz*
 Hungarian *söpör* 'sweep' Chuvash *šəBə̄r* Osmanli *süpür*
 Therefore Chuvash Turkish words are: *sárga* 'yellow', *sárkány* 'dragon', *serke* 'nit', but *szúnyog* 'mosquito' is not a Chuvash one.

The most well-known difference is mentioned as rotacism:

Proto-Turkish *r $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } r \\ \text{Common Turkish } z \end{array} \right.$

e. g. Hungarian *ökör* 'ox' Chuvash *vəgər* Osmanli *öküz*
 Hungarian *szúr* 'fur,cloak' *s r* *süz*
 Hungarian *borjú* 'calf' *pəru* *buzagi*

Some more words of Chuvash type: *görény* 'polecat', *gyűrű* 'ring', *iker* 'twin', *ír* 'write', *író* 'buttermilk', *karó* 'stake', *sár* 'mud', *sárkány* 'dragon', *szérű* 'barn-yard', *tar* 'bare', *tenger* 'sea', *térd* 'knee', *tűr* 'tolerate'.

Lambdacism is a similar phenomenon:

Proto-Turkish *l $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } l \\ \text{Common Turkish } š \end{array} \right.$

e. g. Hungarian *dél* Chuvash (missing) Uiguric *tüs*

The case of the Common Turkish *j*- in word-initial position should be also mentioned. The correspondence is as the following:

Proto-Turkish *j $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } š-, s- \\ \text{Common Turkish } j- \end{array} \right.$

e. g. Hungarian *szél* 'wind', Chuvash *šil* Uiguric *jal*
szűcs 'furrier' *šəvəš* Kazan *jöj-*
 Hungarian *szérű* 'barn-yard', *szőlő* 'grape-vine' and perhaps *sarló* 'sickle' belong to this group.

There are other Chuvash type loan-words in Hungarian with zero degree word-initial *j*-:

Hungarian *ír* 'write' Chuvash *šir* Osmanli etc. *jaz* (the phenomenon of rotacism is evident).

The most frequent Hungarian equivalent of Common Turkish word-initial *j*- is *gy*-. Most of the words belonging here are also Chuvash type:

Hungarian *gyűrű* 'ring' Chuvash *šəra* Osmanli *jüzük*
gyom 'weed' *sum* *joŋ*

Such correspondences can be found in the following words: *gyaláz* 'abuse', *gyapjú* 'wool', *gyárt* 'manufacture', *gyász* 'mourning', *gyáva* 'coward', *gyékény* 'bulrush', *gyenge* 'weak', *gyeplő* 'rein', *gyertya* 'candle', *gyertyán* 'yoke-elm', *gyomor* 'stomach', *gyopár* 'cudweed', *gyöngy* 'pearl', *gyűl* 'gather', *gyümölcs* 'fruit', *gyűszű* 'thimble'.

During the 1000–1500 years before the Hungarian conquest about 250–300 words of Turkish origin became the part of the Hungarian lexicon. Most likely there were more of them, but a part of this stock became extinct after the establishment of the Hungarian kingdom.

Which ethnic groups can be connected with the numerous, but considering time and place different words? It proves to be the most difficult question, although every work dealing with this theme agrees that the Hungarian tribes maintained the most intensive connections with the Turkish peoples in the second half of the first millennium A. D., especially between 600 and 800, because this period is one of the most obscure one in Hungarian prehistory, so the dating of the borrowings from different Turkish languages is considerably uncertain (Fodor 1975: 164–5, Benkő 1984, Szűcs 1992.) Lajos Ligeti mentions that nothing special is known about Turkish and its dialects before 500 B. C.; Ligeti 1986: 137). It seems to be quite certain that the Hungarian tribes established contacts with the Bulgarian-Turkish ethnic group that can properly be described by archeological data, e. g. by the evidence of the Saltovo culture (Fodor 1977: 108).

The other provable connection is pointed out in the period when the Hungarian tribes were partly the subject, partly the ally (the institutional part) of the Khazar kingdom. The linguistic influence this situation conveyed is documented not only in the famous notes of Constantinos Porphyrogenetos, the Emperor of Byzantium but the social structure, most of the names of status and of the tribes of the Hungarian people around 1000. A. D. Finally the most evident case of bilingualism, linguistic interference was the adherence of the three Kabar tribes to the Hungarian ones.

Without discussing the questions raised we can only mention – according to the recent researches – that both the Bulgarian-Turkish, both the Southern Khazar language was of Chuvash type. In this respect Lajos Ligeti corrects the theory of Zoltán Gombocz (Gombocz 1912).

It has to be remarked too that the Turkish linguistic influence was continuing almost to the end of the 14th century A. D. with the settlement of Cumanian, Pecheneg tribes.

The cultural historical presentations of Iranian and Turkish loan-words all emphasize that the influence of the two languages covered most domains of life in the mentioned historical periods. From this point of view Iranian loan-words can be classified as in the following.

Fishing, hunting: *méh* 'bee', *méz* 'honey', *agyar* 'task', *szarv* 'horn'.

Animal breeding: *ostor* 'whip', *tej* 'milk', *tehén* 'cow'.

Handicraft: *ár* 'awl, punch', *ék* 'wedge'.

Society: *árva* 'orphan', *ma-gyar* 'man, the whole word: Hungarian', *szert* 'clan'.

Intellectual life: *hét* 'seven', *tíz* 'ten', *száz* 'hundred', *ezer* 'thousand'.

Others: *eszik* 'eat', (*vér*)*ér* '(blood)wessel', (*víz*)*ér* 'brooklet', (*víz*)*ár* 'flood', *aszik* 'parch'.

Turkish loan-words can be classified more fully (not mentioning all of them).

Horse breeding: *ló* 'horse', *gyeplő* 'rein', *nyereg* 'saddle'.

- Ethnic names: *bese nyő* 'Pecheneg', *kun* 'Kumanian', *örmény* 'Armenian', *török* 'Turkish'.
- Religion: *bölcs* 'wise', *báj* 'charm', *ünne p* 'feast', *bocsánat* 'pardon', *koporsó* 'coffin'.
- Animal breeding: *barom* 'cattle', *ökör* 'ox', *bika* 'bull', *bivaly* 'buffalo', *ünő* 'heifer', *borjú* 'calf', *toklyó* 'yearling', *kos* 'ram', *gyapjú* 'wool', *túró* 'curd', *köpü* 'churn', *ól* 'sty', *karám* 'sheepfold, stock-yard', *vályú* 'manger', *komondor*, *kuvasz* (sheep-dogs).
- Agriculture: *arat* 'harvest', *búza* 'wheat', *árpa* 'barley', *dara* 'groats', *ocsú* 'tailings', *borsó*, 'pea', *eke* 'plough', *sarló* 'sickle', *öröl* 'mill', *konkoly* 'corn-poppy', *csalán* 'nettle', *kender* 'hemp', *gyümölcs* 'fruit', *alma* 'apple', *körte* 'pear', *som* 'cornel', *dió* 'walnut', *szőlő* 'grape-wine'.
- Clothing: *ölt* 'stich', *illik* 'fit', *saru* 'sandal', *csat* 'claps', *ködmön* 'frock', *kö-pönyeg* 'gown', *bársony* 'velvet', *gyöngy* 'pearl'.
- Social life: *gyula*, *kündü* (names of leaders), *sereg* 'army', *törvény* 'law', *tanú* 'witness', *tolmács* 'interpreter', *barom* 'wealth', *tor* 'funeral feast', *gyász* 'mourning', *érdem* 'merit', *ildomos* 'tactful', *gyarló* 'frail', *tűr* 'endure', *bosszankodik* 'be annoyed', *bocsát* 'let' etc., etc.

What is the message of this briefly outlined period of the history of the Hungarian language? It is: the prevailing Hungarian speech community, therefore the historic one before the Hungarian conquest presents the double quality of speech communities with long and cultivated intellectual tradition in these long-gone periods: on one hand great openness and flexibility when it could accept so many foreign words needed and on the other hand a great amount of permanence and insistence on the original language. The Iranian and Turkish loan-words transmitted not only the current new ways of life, cultural elements and activities but the whole Asian world. (A part of this world was transmitted indirectly. So linguistic geographical connections further than the Iranian is still not justified by the known data.) Hungarian language has remained what it was, Hungarian in its changes during the long milleniums. More exactly: it has been becoming more and more the one, Hungarian what it is, while it assimilated every influence.

Finally I should mention one example which refers to the far-reaching nature of the indirect connections, to the secrets of the deep well of history, and at the same time it corresponds to the title of our conference, too: we can find one common word that can be registered both in Hungarian and Korean according to TESz (Hungarian Etymology Dictionary), and this word is *könyv* 'book'.

IRODALOM

Bárczi Géza

1958. A magyar szókinccs eredete. Tankönyvkiadó.

Benkő Loránd

1984. A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Leved és Etelköz* kapcsán. Magyar Nyelv 389-419.

Fodor István

1975. Verecke híres útján.

1977. Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Bartha A.-Czeglédy K.-Róna-*

Tas A. (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. 79–114.

Gombocz Zoltán

1912. Die Bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki.

Hajdú Péter

1962. Finnugor népek és nyelvek.

1966. Bevezetés az uráli nyelvtudományba.

1977. Preuráli nyelvi kapcsolatok. In: *Bartha A.–Czeplédy K.–Róna-Tas A.* (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. 157–66.

Harmatta János

1977. Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: *Bartha A.–Czeplédy K.–Róna-Tas. A.* (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. 167–82.

Ligeti Lajos

1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Akadémiai.

Szűcs Jenő

1992. A magyar őstörténet vázlata. In: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged.

TESz. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: *Benkő Loránd.* Akadémiai. I.

1967. II. 1970. III. 1976.

Mutató. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. IV. Főszerk.: *Benkő Loránd.*

1984. Akadémiai.